

Člověk a věda v dnešním světě [1979/1985]

V povaze své duchovní tváře se od sebe jednotlivé doby často značně odlišují. Jedním z prostředků, jak tuto jejich rozdílnost myšlenkově uchopit, je orientace na stěžejní, „uzlové“ body, v nichž se jejich duchovní ráz a eventuelně myšlenková problematika koncentruje. Každá doba má takových uzlových bodů či center problematiky několik; obvykle jsou tato centra navzájem v silném napětí, jež provokuje a inspiruje filosofické úsilí o jejich integraci ve smysluplný celek, který by překlenul distance a rozpory proměnil ve zdroj dynamiky. Slova, jež jsme vybrali pro nadpis těchto úvah, poukazují na některá stěžejní filosofémata charakterizující hlavní kořeny současné duchovní a myšlenkové situace. A protože naším ústředním tématem je pouze jedno z nich, totiž problém vědy, můžeme se pro první přiblížení spokojit sledováním toho, jak se moderní věda dovede svými specifickými prostředky vztáhnout ke skutečnosti člověka, ke skutečnosti světa a ke skutečnosti konkrétní dějinné chvíle a dějin vůbec. Máme-li uchopit vědu v její podstatě, musíme tak v souhlase s tradicí kritického myšlení učinit z distance; nic nám alespoň v první chvíli nemůže zaručit takovou distanci lépe než stálý zřetel na jiné významné uzlové body současné myšlenkové a duchovní atmosféry, které jsou ve své svébytnosti na problému vědy původně nezávislé a nemohou z něho být žádným způsobem odvozeny. Že tomu tak ve zvolené cestě bude, můžeme zpočátku pouze tvrdit, ale prokázat to můžeme až v postupu úvah.

Učiníme-li tedy první krok otázkou po tom, jak se věda dovede vztáhnout k člověku a jak jej svými prostředky umí uchopit a pojmout, otvírá se nám zároveň dvojí zcela protichůdný pohled. Na jedné straně vidíme celou sérii vědeckých oborů, které si vypracovaly zvláštní metody anebo upravily své již konstituované metody k zvláštnímu použití při zkoumání povahy člověka: od taxonomického zařazení člověka v systému živočichů přes všechna zkoumání fyzické antropologie, od chemie a biochemie člověka přes genetiku po neurologii, od embryologie a evoluční teorie po zkoumání psychiky, sociálních vztahů nebo zase prehistorie a historie člověka atd. atd. To všechno svědčí o tom, jak mnohostranně a do jakých detailů je věda schopna se skutečností člověka zabývat a jakých poznatků je při tom schopna se zmocňovat; o tom, že člověk se stává jedním z centrálních předmětů vědeckého zájmu, svědčí dokonce i snahy o shrnutí a snad i integraci vědeckých poznatků o člověku v jakýsi interdisciplinární komplex, totiž ve vědeckou antropologii. Zároveň však si věda povahou svého přístupu ke skutečnosti člověka (a vlastně ke skutečnosti vůbec) klade nepřekonatelnou překážku každého podstatného uchopení skutečnosti člověka vcelku, protože svůj zájem omezuje na člověka redukováného na předmět. Ideálem vědeckého poznání je objektivita, tj. postižení poznávané skutečnosti „tak, jak jest sama o sobě, nezávisle na

člověku a jeho přístupu“. Ale jaký je vlastně člověk „nezávisle na sobě samém“? Dává onen postulát objektivitu v tomto případě ještě nějaký smysl? A je věda vůbec schopna tomuto požadavku dostát, když je sama výkonem lidské fyzické, duševní i duchovní aktivity, takže se své závislosti a souvislosti s člověkem a lidským přístupem nemůže zbavit, aniž by likvidovala sebe samotnou? Není tomu spíše tak, že vědecký přístup je jenom jedním z možných a že právě tak své přednosti jako nedostatky? A nenáleží právě k těm nedostatkům okolnost, že věda je schopna v rámci svých jednotlivých disciplín nasbírat mnoho poznatků o člověku, ale že postrádá schopnost uchopit svými prostředky skutečnost člověka vcelku? A protože těmito svými prostředky nikdy nemůže dosáhnout jistoty o tom, co je člověk (a co není), že mezi oním množstvím nashromážděných poznatků o člověku bude nutně i mnoho poznatků, které se člověka vlastně týkat nebudou a které by vlastně měly být zařazeny do zcela jiných souborů? Že tedy leccos ze skutečnosti člověka ponechá věda bez povšimnutí, zatímco do svých poznatků o člověku zařadí naopak leccos, co tam nepatří? Ukazuje se, že věda není s to podat ucelené pojetí člověka, nýbrž že je ve všech antropologických disciplínách odkázána na jiné, cizí pojetí člověka, jehož správnost není schopna zkontrolovat (vcelku; jednotlivé nesprávnosti ovšem často dovede odhalit). Kdyby byla odkázána sama na sebe, pak by jí vlastní skutečnost člověka, jeho bytostná povaha nutně zcela unikala, její úsilí by se s člověkem zcela míjelo a věda by ztrátu této významné skutečnosti nebyla dokonce ani schopna registrovat. Když se tedy zabývá člověkem jako předmětem svého zkoumání, zabývá se vlastně věda něčím jiným než skutečným člověkem a není sama o sobě s to svůj zájem na člověka v jeho bytostné povaze soustředit.

To má své vážné důsledky i pro vztah vědy ke světu. I když bychom – nesprávně – chápali svět jako souhrn všech skutečností, pak okolnost, že vědě uniká skutečnost člověka (v jeho plnosti a bytostné povaze), nutně znamená, že vědě uniká i skutečnost světa v celku, neboť předmětem jejího zájmu a jejích zkoumání zůstává nanejvýš svět bez člověka. Ale přihlédneme-li k věci blíže, ukáže se, že věda je na tom ještě o něco hůř. Svět jako celek je pro vědu stejně nedostupný jako člověk vcelku; jednotlivé vědecké disciplíny si mezi sebe svět rozdělily, vymezily si navzájem své kompetence, vypracovaly si vedle společných metod také své metody speciální a každá z nich se zabývá jakýmsi zvláštním „svým“ světem, který je pouhým zlomkem či aspektem světa skutečného. Vědy propadly svým abstraktivním tendencím a ztratily schopnost i praktickou možnost integrovat své jednotlivé poznatky a obory poznatků v celkový obraz světa, tím méně pak v celkové pojetí světa. Věda ovšem celou svou činností vytváří jakýsi svůj zvláštní svět, svět vědy, který však nemá se světem denní zkušenosti mnoho společného. Proto také v rámci jedné z nejvýznamnějších reflexí vědeckého úsilí, jaká byla předložena myslitelem našeho

století (totiž Husserlově *Krizi evropských věd*), je důsledně proveden rozdíl mezi světem vědy na jedné straně a lidským světem, resp. světem našeho života (*Menschenwelt*, *Lebenswelt*) na straně druhé. Chtěl bych však především upozornit na jednu významnou okolnost, která v tomto rozlišení zůstává nepostižena. Každá živá bytost podstatně přesahuje svou „danost“; to znamená, že je něčím víc než „sebou samou“, je vykročením ze sebe a přítomností (odvozeno od „při tom“) ve svém okolí. Tato přítomnost „mimo sebe“ je v některých ohledech i objektivně konstatovatelná, neboť po sobě zanechává nejrůznější stopy. Chceme-li však porozumět způsobu chování určité živé bytosti, musíme do jisté míry opustit hledisko vnějšího diváka a nahlédnout okolí a prostředí živé bytosti z jejího hlediska, tj. musíme se pokusit porozumět jejímu „vlastnímu světu“, jejímu „osvětí“ (tj. osvojenému světu). Takové osvětí má významnou časovou dimenzi, není tedy jenom jakousi koulí (sférou) kolem dané živé bytosti, ale spíše tunelem, jímž prochází, ale v němž je rovněž uzavřena. Živá bytost totiž je omezena svým osvětím, je v něm uzavřena a nikdy z něho nemůže vykročit. Mohli bychom použít terminologického rozlišení: živá bytost je schopna transgrese, ale nikoliv transcendence. Teprve vykročení z mezí osvětí může znamenat proměnu živé bytosti a jejího pobývání ve „vlastním světě“, v „osvětí“, v bytost ex-sistující, tj. v bytost, která se staví mimo sebe, která své postavení upevňuje tak, že vykračuje ze sebe (v širokém smyslu, tj. i ze svého „vlastního světa“, ze svého osvětí) a která své zakotvení našla (a vždy znovu hledá) za hranicemi toho, čím je sama a co ji obklopuje a uzamyká v sobě.

Jedinou živou bytostí, která je schopna prolomit bariéru své uzavřenosti v osvětí, je člověk; jediný člověk ex-sistuje, tj. vykračuje ven ze svého osvětí a vstupuje do světa, aby v něm zakotvil, aby se stal jeho obyvatelem, jeho občanem. To, čemu Husserl říká *Lebenswelt* nebo také *Menschenwelt*, ještě nemusí být svět v silném smyslu slova, ale může to být osvětí (byť osvětí kolektivní, osvětí třeba celého lidstva); to pochopitelně platí také pro Patočkův „přirozený svět“, který je jen explikací a domyšlením Husserlovy myšlenky. V tom smyslu by věda jen proměňovala osvětí lidstva z čehosi „přirozeného“ či „přírodního“ v cosi umělého, a tím nepřirozeného. Ale to zdaleka není nejhlubší pochopení podstaty vědy (resp. technovy). Arnold Gehlen právem napsal, že „rozumíme-li technikou schopnosti a prostředky, pomocí nichž si člověk k vlastnímu užitku podřizuje přírodu tím, že poznává její vlastnosti a zákony, těží z nich a jedněmi koriguje druhé, pak technika v tomto nejobecnějším pojetí patří k lidské podstatě“ (*Duch ve světě techniky*, 1972, str. 31). Nebezpečí či snad lépe úpadkovost života lidstva v epoše vědy a techniky spočívá v něčem jiném: věda a technika už nepředstavuje pouhé zmnožení a zintenzivnění schopností a prostředků, jimiž si člověk usnadňuje a zkvalitňuje své pobývání na světě, nýbrž ve své odtrženosti a emancipovanosti od

lidských cílů a lidskosti vůbec znamená devastující vpád do lidského života ve všech jeho dimenzích, jehož důsledkem je regrese lidského pobytu na pouhou přítomnost v novém, již nepřirodním a nepřirozeném osvětí, ve „světě“ moderní vědy a techniky.

Věda tedy nejen ztrácí svět (jakožto kosmos, univerzum) jak možný předmět svého zkoumání a poznávání, ale ocitá se celou svou myšlenkovou i technickou praxí v rozporu a v nepřátelství se světem a pokouší se ho vytěsnit, dezintegrovat, likvidovat a nahradit svým „vlastním světem“, tj. svým osvětím. Bere člověku svět, v němž je povolán pobývat, a náhradou mu dává zase osvětí; protože ani samotného člověka není schopna brát jako člověka, nýbrž jako něco jiného (právě „něco“, a nikoliv „někoho“), je ohrožením integrity lidského života, který je z podstaty věcí zakotven ve skutečnosti, která vědě uniká, kterou věda nerespektuje a fakticky, celou svou praxí popírá. A protože člověk je velmi chudě vybaven specializovanými orgány, instinkty, akčními schématy (systémy) a reflexy a z toho důvodu není úzce vázán na žádné specifické prostředí (ani přírodní), existuje vážné nebezpečí, že jej moderní technověda strhne zpět na úroveň pod-lidskou (a tím ne-lidskou), v níž bude znovu uzavřen do jakéhosi nového osvětí a v níž se stane jakýmsi vědecko-technickým zvířetem. Člověku chybí jakákoliv přirozená ochrana proti tomuto nebezpečí, neboť už dávno není „přirozeným zvířetem“. Člověk kdysi vykročil ze světa, který mu byl „vším“, opustil jej alespoň zčásti a stal se obyvatelem jiného světa, který onen původní daleko přesahoval a který dokonce byl schopen jej v sebe postupně pojmout a vintegrovat; cestou k novému životnímu zakotvení, k nové životní orientaci a k novému způsobu života se mu stal mýtus. Dnes je to jakýsi nový „mýtus“, totiž mýtus vědy, který jej strhává zpět z cesty člověka a pokouší se jej „usadit“ ve „světě“ znovu zavřeném, tedy v osvětí, ovšem v osvětí nepřirozeném, v osvětí moderní technovědy. V té člověk ztrácí svět, jehož se stal občanem, a ztrácí i sám sebe, neboť ztrácí cestu k sobě. Není však navrácen svému původnímu osvětí, není vrácen „světu“ živých bytostí, nýbrž je veden k tomu, aby se zabydlil a zdomácněl ve „světě“, v němž jsou stále více organické prostředky nahražovány prostředky anorganickými (to právě charakterizuje moderní technovědu). A tak je narušováno a ohrožováno i původní, „přírodní“ prostředí člověka a životní prostředí vůbec. Technověda znamená ve svých důsledcích ničivý útok nejen na lidský svět, ale na celou biosféru. To, co dnes pozorujeme a čeho se hrozíme ve všech zemích technovědou ohrožených, není pouze zneužití nebo neuvážlivé využívání možností vědy a techniky; ekologické katastrofy a ekologická rizika jsou vyvolávána a přímo zakládána samou podstatou vědeckého a technického přístupu k věcem a ke skutečnosti.

Už tím, co dosud bylo řečeno, je silně předznamenána odpověď na naši třetí otázku, totiž na otázku vztahu moderní vědy k dějinám a ke konkrétnímu

ní dějinné chvíli. Na první pohled se tu situace zdá svědčit o jistých rozpo-
rech. Všechny vědecké disciplíny si pěstují jakési přidružené malé historie
svého oboru. Je ovšem otázka, zda je to doklad smyslu pro dějinnost a dě-
jiny, anebo zda to je jenom přežitek a poslední pozůstatek humanistického
zájmu o historii. V celku vědeckých oborů (pokud vůbec o nějakém celku
můžeme mluvit) jsou stále ještě zachovány obory tzv. humanistické, jako
je filologie, historie, psychologie, sociologie, estetika, věda o umění apod.
Ale i tam stále víc pronikají metody přírodních věd, zejména pak matema-
tické (eventuelně statistické) zpracování dat, orientace na rekurence (tzv.
zákonitosti) a snahy o nalezení formulí, jimiž by bylo možno postihnout
fixní vztahy a struktury jako to, co trvá uprostřed změn. Věda (resp.
jednotlivé vědy) má nepochybně svou historii, ale je to jen historie jejích
omylů, tedy toho, co jen mylně bylo považováno za součást vědy a co z ní
bylo v důsledku lepšího poznání vyloučeno. Věda jako živý proces, živý
„organismus“ si ustavičně amputuje četné apendixy své vlastní minulosti;
na druhé straně pak ustavičně rozmnožuje tezaurus svých vědomostí a po-
znatků tím, že k němu přidává poznatky nové. Věda roste jako krystal, jen
s tím rozdílem, že je schopna se zbavovat mylných vědomostí; tu a tam
dokonce je nucena podniknout systematickou rekonstrukci některých čás-
tí své stavby. Ale rozhodující složkou vědy není ono podivné a podivu-
hodné mnohovědění, nýbrž způsob, jak se vybraných poznatků využívá
v praxi, v technice. Tradice řecké *theória* byl v moderní vědě maximálně
potlačena ve prospěch *techné* jakožto dovednosti; cílem vědy není názor,
nýbrž rozpoznání, co to dělá a co se s tím dá udělat. A je přece samozřej-
mé, že dnes to všechno budeme dělat jinak než naši méně vědoucí, méně
znalí předkové a předchůdci. Historie nějakého vědeckého oboru je svého
druhu luxus, něco tak zbytného, jako je pro základní životní potřeby zrcad-
lo. Věda si ten luxus ráda dopřeje, aby mohla s tím větším zálibením spo-
činout okem na sobě samé. Dějiny vědy jsou tím odrazovým materiálem,
podtrhujícím pokroky, jichž jsme dosáhli: je to právě jen přehled překo-
naných stadií. A jinak mají dějiny jenom jeden smysl: mají odhalit a ukázat
logiku uprostřed chaosu, smysluplný vývoj uprostřed dění, které se smysl
pouze zdá mít, ale ve skutečnosti je zmatené. Věda zkrátka nemá smysl
pro dějiny a dějinnost, nemá smysl pro pochopení jedinečnosti a neopa-
kovatelnosti. A protože tento její nedostatek se jí samé jeví jako přednost
a protože její vliv na moderního člověka je tak ohromující, stává se její
slepota k smysluplnému dějství nakažlivou a proniká dokonce do oborů
tradičně humanistických, tj. dějinně orientovaných.

Naše dosavadní bilance není v žádném směru povzbudivá. Moderní
věda se jeví jako krajně destruktivní faktor v životě moderního člověka a
moderní společnosti. To se však zdá být v naprostém rozporu s tím, jaká
je naše zkušenost. Víme přece všichni, jakých pokroků lidstvo již dnes do-
sáhlo díky vědě a technice. Ovšem: co je vlastně kritériem pokroku? Věda

si musela zprvu nechat líbit, že byla poměřována z hlediska cílů, jež si sama nekladla a jež jí byly cizí; od té doby se situace podstatně proměnila. Dnes to je věda, která stanovuje kritéria a definuje měřítka – a ta jsou zcela odlišná od oněch původních, vědě a technice nevlastních. Jsme do té míry infikováni žebříčkem hodnot, který nám je vnucován či sugerován samotnou vědou, že nejsme bez větší přípravy schopni vědu, její výsledky, úspěchy a příspěvek pro lidský pokrok posoudit. Základní podmínkou takového opravdového posouzení je znovunalezení východiska, které není na vědě závislé, tedy nalezení cesty odstupu od vědy a od atmosféry, kterou se sebou přináší. Bez takového odstupu není kritický přístup k vědě možný. A na tomto místě se dotýkáme jednoho mimořádně významného aspektu celkové omezenosti vědeckého přístupu ke skutečnosti. [zde text končí, pozn. red.]